

Δημοκρατία και κατανομή του κοινωνικού προϊόντος στη σοσιαλιστική κοινωνία

Η εμπειρία του 20ού αιώνα

Δημήτρης Καλτσώνης
καθηγητής θεωρίας κράτους και δικαίου
Πάντειο Πανεπιστήμιο

Εισήγηση στην ημερίδα του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου με θέμα:
“150 από τη συγγραφή του Μαρξ: Κριτική του προγράμματος της Γκότα”,
17 Μαΐου 2025

Η σημασία της επαναστατικής δημοκρατίας εκδηλώνεται σε δυο κρίσιμους άξονες της σοσιαλιστικής οικονομίας, στο σχεδιασμό της οικονομικής ανάπτυξης και στη κατανομή του πλούτου. Ο ρυθμός, οι προτεραιότητες της ανάπτυξης, οι κοινωνικές δαπάνες, η κατανομή του κοινωνικού προϊόντος, η πολιτική μισθών απασχόλησαν έντονα και διαρκώς τις επαναστάσεις του 20ού αιώνα.

Ιδιαίτερα σε κρίσιμες περιόδους τα κράτη κλήθηκαν να λάβουν σοβαρές αποφάσεις όπως για παράδειγμα κατά τη δεκαετία του 1920 και 1930 στη Σοβιετική Ένωση, όταν το ζήτημα της κατανομής των πόρων ανάμεσα στη βαριά και την ελαφρά βιομηχανία είχε τεράστια σημασία ενόψει της μεγάλης πολεμικής αναμέτρησης που πλησίαζε. Ανάλογα συνέβη στην Κίνα κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1950, όταν αναπτύχθηκε έντονη αντιπαράθεση στην ηγεσία του ΚΚ Κίνας για το ρυθμό ανάπτυξης, το ρόλο της αγροτικής οικονομίας και μια σειρά άλλα συναφή ζητήματα (Καλτσώνης 2019, 97 επ., 135 επ.).

Αλλά και ο ρυθμός εξάλειψης των εμπορευματικών σχέσεων και ειδικότερα κοινωνικοποίησης των μικρών παραγωγών στην αγροτική οικονομία, στη βιοτεχνία, στο εμπόριο αποτέλεσε κρίσιμο ζήτημα. Ο στόχος των σοσιαλιστικών επαναστάσεων ήταν η πλήρης εξάλειψη της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Η περίπτωση όμως της μικροϊδιοκτησίας απαιτεί, όπως αποδείχθηκε ιστορικά, ιδιαίτερους χειρισμούς, ειδικά σε χώρες όπου οι μικροπαραγωγοί αποτελούν σημαντικό τμήμα της οικονομικής δραστηριότητας και του παραγωγικού δυναμικού.

Ο Λένιν είχε επισημάνει έγκαιρα το πρόβλημα και γι' αυτό προέκρινε την εθελοντική συνεταιριστικοποίηση ως το δρόμο μετάβασης των αγροτών στην κοινωνικοποιημένη οικονομία. Ο λόγος βρισκόταν στο ότι οι αγρότες έπρεπε να πειστούν από την ίδια τους την εμπειρία για τα οφέλη της ένταξης στους συνεταιρισμούς. Εδώ συνυπήρχαν δυο πλευρές: η πρώτη ήταν ότι ο σοσιαλιστικός τομέας της οικονομίας θα έδειχνε την παραγωγική του ανωτερότητα και η δεύτερη

ήταν ότι το πέραςμα έπρεπε να γίνει εθελοντικά και όχι με καταναγκασμό. Αυτή η δεύτερη πλευρά ξανασυνδέει το ζήτημα με τη δημοκρατία. Έπρεπε δηλαδή το επαναστατικό κόμμα να πείσει τους μικροπαραγωγούς και μάλιστα με βάση την πείρα τους για την αναγκαιότητα και την ωφέλεια της μετάβασης.

Στην πράξη γνωρίζουμε ότι τη δεκαετία του 1930 υπήρξε η βίαιη κολλεκτιβοποίηση, την οποία η σοβιετική κυβέρνηση αιτιολόγησε με βάση τις έκτακτες συνθήκες ενός πολέμου που πλησίαζε, επιχείρημα που δεν μπορεί να κριθεί ως παντελώς αβάσιμο. Υπάρχουν όμως και εκείνοι, όπως ο Φ. Κάστρο, που θεωρούν ότι η βίαιη κολλεκτιβοποίηση δεν ήταν αναγκαία, ότι έβλαψε πολιτικά καθώς απομάκρυνε πολλούς αγρότες από το επαναστατικό καθεστώς και ότι δεν ήταν οικονομικά αποτελεσματική (Ραμονέ 2007, 227 και Borge 2011, 58).

Η εμπειρία της κινέζικης επανάστασης ήταν παρόμοια αλλά και κάπως διαφορετική. Στην αρχική περίοδο προκρίθηκε η εθελοντική συνένωση με εξαιρετικά αποτελέσματα. Μετά το 1958 όμως αποφασίστηκε, χωρίς ευρύτερη λαϊκή συζήτηση και παρά τις αντιρρήσεις ισχυρής μειοψηφίας στην ηγεσία του ΚΚ Κίνας, η βίαιη συνένωση με ολέθρια κοινωνικο-οικονομικά και πολιτικά αποτελέσματα. Και στις δύο περιπτώσεις αναδείχθηκε η σημασία της δημοκρατικής διαδικασίας και της ανάγκης της πειθούς και όχι της επιβολής από τα πάνω.

Προβλήματα εφαρμογής

Ο κρατικός σχεδιασμός αποδείχθηκε αρχικά ιδιαίτερα αποτελεσματικό εργαλείο. Έδωσε τη νίκη σε βάρος των δυνάμεων του ναζισμού, ανόρθωσε τις οικονομίες μετά τον πόλεμο, μετέτρεψε την ΕΣΣΔ από καθυστερημένη, ημιφεουδαρχική χώρα σε ανεπτυγμένη βιομηχανική πρώτη γραμμής. Η ΕΣΣΔ, η βιομηχανική παραγωγή της οποίας έφτανε μόλις στο 1/8 εκείνης των ΗΠΑ το 1913, αναδείχθηκε στη δεύτερη μεγαλύτερη βιομηχανική και τεχνολογική δύναμη στον κόσμο, κατέκτησε μάλιστα πρώτη το διάστημα. Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 το ΑΕΠ της ΕΣΣΔ είχε φτάσει στο 1/2 εκείνου των ΗΠΑ. Η Κίνα αντίστοιχα παρουσίασε ένα ετήσιο μέσο όρο ανάπτυξης του ΑΕΠ 10% την περίοδο από τη νίκη της επανάστασης μέχρι το 1990, παρά τις όποιες διακυμάνσεις. Ανάλογα η Κούβα είχε από την επικράτηση της επανάστασης μέχρι το 1990 μια ανάπτυξη του ΑΕΠ κατά 10% μεσοσταθμικά επιτυγχάνοντας παράλληλα ένα πολύ υψηλό επίπεδο κοινωνικών δικαιωμάτων. Γενικότερα οι χώρες αυτές, μέσα από σκαμπανεβάσματα, αστοχίες, σφάλματα και επιτυχίες, βγήκαν από τη χρόνια καθυστέρηση και ανέπτυξαν τις παραγωγικές τους δυνάμεις, βελτίωσαν θεαματικά τους κοινωνικούς δείκτες.

Προβλήματα είχαν παρουσιαστεί στη Σοβιετική Ένωση ήδη μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο. Η αιτία των προβλημάτων δεν πρέπει να αναζητηθεί στο σχεδιασμό αλλά στον τρόπο του

σχεδιασμού, που ήταν κατά βάση διοικητικός, γραφειοκρατικός και γι' αυτό από ένα σημείο κι έπειτα άρχισε να γίνεται αναποτελεσματικός. Σε έκτακτες συνθήκες, όπως εκείνες του εμφυλίου πολέμου ή της γερμανικής ναζιστικής εισβολής, η έλλειψη λαϊκής συμμετοχής στο σχεδιασμό ήταν αναμενόμενη. Την υποκαθιστούσε ο ενθουσιασμός και η προσπάθεια του λαού να νικήσει.

Αλλά με την ομαλοποίηση των συνθηκών φάνηκε ότι ο σχεδιασμός δεν ήταν ουσιαστικά δημοκρατικός και λαϊκός αφού η συμμετοχή ήταν σε μεγάλο βαθμό τυπική. Η ιστορική εμπειρία έδειξε πως η δημοκρατική συμμετοχή των εργαζομένων ατόνησε επιφέροντας, μαζί και με άλλους παράγοντες, ποικίλες αρνητικές επιπτώσεις. Σε αυτό επέδρασαν δίχως αμφιβολία οι αρνητικές συνθήκες, όπως η συνεχής στρατιωτική και οικονομική πίεση από την πλευρά της εγχώριας και διεθνούς αστικής τάξης, οι τεράστιες οικονομικές δυσκολίες αφού οι επαναστάσεις επικράτησαν σε χώρες με χαμηλή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, η έλλειψη εμπειρίας κ.ά.

Έτσι η επαναστατική δημοκρατία βαθμιαία αποδυναμωνόταν. Στο τέλος του εμφυλίου και της ιμπεριαλιστικής επέμβασης στη Ρωσία οι συνελεύσεις βάσης και τα τοπικά Σοβιέτ είχαν σταματήσει σχεδόν τη λειτουργία τους (Μπετελέμ τ. 2 1974, 329 επ.). Παρατηρήθηκε πολύ έντονη η τάση ανάθεσης των πολιτικών καθηκόντων στους κυβερνώντες. Οι συνελεύσεις, οι εκλογικές διαδικασίες, οι αρχές της αιρετότητας, του ελέγχου του λαού στους αντιπροσώπους του, της ανακλητότητας κατέληξαν σε σημαντικό βαθμό τυπικές και χωρίς πραγματικό περιεχόμενο, έχασαν τη δυναμική τους. Η εκλογική διαδικασία κατέληξε προσχηματική. Η συζήτηση και ο έλεγχος των αντιπροσώπων ατόνησε ή κατέληξε απολύτως φορμαλιστικός. Παρότι σε όλα τα Συντάγματα των σοσιαλιστικών κρατών προβλεπόταν η δυνατότητα ανάκλησης των αντιπροσώπων, γινόταν ελάχιστη ως μηδενική χρήση του δικαιώματος, τουλάχιστον στο επίπεδο του ανώτατου αντιπροσωπευτικού οργάνου (Miaille 1983, 188 επ. και Λένιν τ. 35, 106-107, 109-111).

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι ίδιοι οι σοβιετικοί ηγέτες έκαναν λόγο, ήδη το 1937, για εκφυλιστικά φαινόμενα βάσει των οποίων οι δημοκρατικές διαδικασίες στα Σοβιέτ είχαν γίνει απολύτως προσχηματικές καλύπτοντας στην πραγματικότητα ένα πελατειακό σύστημα σχέσεων, όπου οι αντιπρόσωποι του λαού ήταν ανεξέλεγκτοι. Δεν λογοδοτούσαν ή η λογοδοσία δεν ήταν ουσιαστική ενώ θεωρούσαν βέβαιη και εξασφαλισμένη την επανεκλογή τους (Ζντάνοφ 1984, 145 επ.). Αντίστοιχες μαρτυρίες υπάρχουν και από άλλες πλευρές. Για παράδειγμα ο κουβανός ανταποκριτής στη Μόσχα την τελευταία περίοδο της Σοβιετικής Ένωσης κάνει λόγο για “διεφθαρμένες εκλογικές διαδικασίες” (Para 2015).

Στο πολιτικό προνόμιο των κυβερνώντων να λαμβάνουν τις αποφάσεις, προστέθηκαν τα υλικά προνόμια, που τους απομάκρυναν από τις συνθήκες ζωής του λαού, δημιουργούσαν δυσπιστία ανάμεσά τους. Σε αντίθεση με τις αρχές της Κομμούνας και τις υποδείξεις του Λένιν η κατάσταση πήρε άλλο δρόμο. Η αναλογία βασικού μισθού και μισθών των υψηλότερων κλιμακίων των κυβερνώντων στη Σοβιετική Ένωση διαμορφώθηκε ήδη κατά τη δεκαετία του 1930 σε 1:10 και

αργότερα σε 1:15 ή και 1:20. Ανάλογες ήταν οι εξελίξεις και στις άλλες σοσιαλιστικές χώρες. Στην Κίνα, η ψαλίδα αυτή έφτασε ήδη κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960 στο 1:10 και κάποιες περιόδους 1:15 (Μαντέλ 1994, 112 επ. και Μπετελέμ 1974 τ. 1, 107, Μπετελέμ τ. 2, 247, Μάρκοβιτς 1975, 51, Βλάχου-Μαυροκέφαλος 1989, 169-170, Trolliet 1981, 264). Στα μισθολογικά προνόμια πρέπει να προστεθούν και διάφορα άλλα προνόμια όπως για παράδειγμα, πρόσβαση σε ειδικές υπηρεσίες στην υγεία, στην παιδεία, στην κατοικία κ.ά. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα ηγετικά στελέχη του ΚΚ της Σοβιετικής Ένωσης διέθεταν, την τελευταία τουλάχιστον περίοδο, υπηρετικό προσωπικό, κηπουρούς κλπ. Τα νόμιμα αυτά προνόμια συμπληρώνονταν ενίοτε και με άλλα, παράνομα αποκτημένα.

Ανάλογες ήταν οι εξελίξεις στη δημοκρατία στους εργασιακούς χώρους. Εκεί η συμμετοχή των εργαζομένων στη συζήτηση για τη λήψη κρίσιμων αποφάσεων για την οικονομία έγινε επίσης σε μεγάλο βαθμό τυπική. Όπως σημειώνει ο κουβανός οικονομολόγος Κάρλος Ταμπλάδα, το βάρος έπεφτε μονομερώς στην υλοποίηση των αποφάσεων που είχαν ληφθεί στα κυβερνητικά κλιμάκια και όχι στη συμμετοχή των εργαζομένων στην επεξεργασία και αξιολόγηση των πολιτικών (Ταμπλάδα 2014, 305 και Μπετελέμ 1974 τ. 2, 204 επ., Πολυμερίδης 2011, 153). Αντίστοιχες παρατηρήσεις είχε κάνει πολλά χρόνια πριν ο Τσε (Καλτσώνης 2012, 152 επ.).

Τα μεγάλα οικονομικά επιτεύγματα της πρώτης επαναστατικής περιόδου άρχισαν να αποδυναμώνονται. Οι οικονομικοί δείκτες άρχισαν να παρουσιάζουν στασιμότητα και ενίοτε υποχώρηση. Προκλήθηκαν ανισορροπίες και αναποτελεσματικότητα στο σχεδιασμό. Παρατηρήθηκε πτώση στο ενδιαφέρον για την εργασία και άρα πτώση της παραγωγικότητας της εργασίας (Rodriguez II 2016). Σημειώθηκαν ανισομέρειες και ενίοτε αδικίες στην κατανομή του παραγόμενου κοινωνικού πλούτου.

Υιοθετούνταν οικονομικοί στόχοι που κάποιες φορές ήταν υπερβολικοί και ανέφικτοι, προϊόν μονομερούς απόφασης της ηγεσίας. Ένα από τα πιο ακραία χαρακτηριστικά παραδείγματα ήταν η περίοδος του “μεγάλου άλματος μπροστά” στην Κίνα (Καλτσώνης 2019, 135 επ.). Αντίστροφα, σε άλλες περιπτώσεις τα πλάνα ήταν κάποιες φορές υπερβολικά χαμηλά ως αποτέλεσμα της αδιαφορίας και της υποβόσκουσας αντίδρασης των εργαζομένων στο γεγονός ότι δεν εισακούονταν οι ανάγκες και επιθυμίες τους (Ταμπλάδα 2014, 426 επ.).

Ο Λένιν, ανησυχώντας για την τροπή της κατάστασης, επισήμανε ήδη το 1918 τον κίνδυνο γραφειοκρατικής απόσπασης των ηγετών των Σοβιέτ: “υπάρχει η μικροαστική τάση να μετατραπούν τα μέλη των Σοβιέτ σε “κοινοβουλευτικούς” άνδρες, ή, από το άλλο μέρος, σε γραφειοκράτες”. Έκανε μάλιστα ανοιχτά λόγο για γραφειοκρατική παραμόρφωση του επαναστατικού κράτους. “Η πάλη ενάντια στη γραφειοκρατική παραμόρφωση της σοβιετικής οργάνωσης εξασφαλίζεται από τη σταθερότητα των Σοβιέτ με το “λαό”” (Λένιν τ. 36, 203-206). Λίγα χρόνια αργότερα, το Δεκέμβριο του 1920 έγραφε ότι το κράτος που γεννήθηκε από την επανάσταση ήταν “εργατικό με

γραφειοκρατική στρέβλωση” (Λένιν τ. 42, 208). Το ίδιο επανέλαβε λίγο αργότερα (Λένιν τ. 42, 239). Για το λόγο αυτό, σε ένα από τα τελευταία του έργα σημείωνε ότι “πολλές φορές ακόμη θα χρειαστεί να αποτελειώσουμε, να ξαναφτιάξουμε, να αρχίσουμε από την αρχή” (Λένιν τ. 44, 224). Αντίδοτο στη γραφειοκρατική παραμόρφωση έβλεπε τις ποικιλόμορφες μορφές “ελέγχου από τα κάτω, για να παραλύσουμε κάθε ίχνος δυνατότητας να παραμορφωθεί η Σοβιετική εξουσία, για να ξεριζώνουμε συνεχώς και ακούραστα τα ζιζάνια του γραφειοκρατισμού” (Λένιν τ. 36, 206).

Στοιχεία οικονομίας της αγοράς αντί εκδημοκρατισμού

Οι κυβερνώντες των σοσιαλιστικών κρατών προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν τα όποια προβλήματα στο σχεδιασμό και στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων διευρύνοντας την αυτοτέλεια των επιχειρήσεων και των διευθυντών, εισάγοντας περιορισμένα τη λογική του κέρδους, δίνοντας κίνητρα στους διευθυντές, διευρύνοντας τελικά τις εμπορευματικές σχέσεις. Είναι χαρακτηριστική από την άποψη αυτή η μεταρρύθμιση που έγινε με παραλλαγές στη Σοβιετική Ένωση και στις άλλες χώρες τη δεκαετία του 1960. Ωστόσο, ο κεντρικός σχεδιασμός παρέμεινε αλλά δεν έγιναν σοβαρά βήματα στον εκδημοκρατισμό και στην ουσιαστική συμμετοχή των εργαζομένων σε αυτόν. Αν και μετά την απαλλαγή του Χρουτσώφ από τα καθήκοντά του έγιναν διορθωτικές κινήσεις, ενίοτε με περιορισμό των στοιχείων αγοράς, η κατεύθυνση των μεταγενέστερων αναζητήσεων δεν άλλαξε ουσιαστικά (Rodriguez III 2016).

Συνολικά, αυτού του είδους οι αλλαγές αποδυνάμωναν την αρχή “στον καθένα ανάλογα με την εργασία του”, δημιουργούσαν μεγαλύτερες ανισορροπίες στην πολιτική μισθών και στον κεντρικό οικονομικό σχεδιασμό, παρότι, ο τελευταίος δεν αμφισβητήθηκε. Οι πολιτικές αυτές δεν ξαναέδωσαν όμως στους εργαζόμενους ουσιαστικό ρόλο στη λήψη των οικονομικών και άλλων αποφάσεων, κάτι που ήταν απολύτως απαραίτητο προκειμένου να ενεργοποιηθεί ο λαϊκός παράγοντας, να αισθανθεί ότι οι αποφάσεις τον αφορούν, να τονωθεί το ενδιαφέρον για την εργασία και τη διοίκηση της οικονομίας (Rodriguez III 2016).

Οι ηγεσίες βρέθηκαν σε γενικές γραμμές εγκλωβισμένες σε ένα δίπολο, του οποίου και οι δύο πόλοι δεν μπορούσαν να επιλύσουν τα προβλήματα. Από τη μία προτεινόταν ως λύση η διεύρυνση των εμπορευματικών σχέσεων, από την άλλη πλευρά η επαναφορά στον άκαμπτο κεντρικό σχεδιασμό χωρίς ουσιαστική συμμετοχή του λαού. Είναι χαρακτηριστικό ότι η κριτική που άσκησαν πρώην κορυφαία στελέχη του ΚΚΣΕ, όπως ο Μολότοφ, προς την πολιτική της περιορισμένης εμπορευματοποίησης, ενώ εμπειρείχε σωστές όψεις, δεν προσανατολιζόταν στην ενίσχυση της δημοκρατικής συμμετοχής των εργαζομένων στη λήψη των πολιτικών και οικονομικών αποφάσεων (Μολότοφ 2024, 211 επ.).

Αντίθετα, η διεύρυνση των εμπορευματικών σχέσεων έδωσε ώθηση στην εμφάνιση ανταγωνιστικών κοινωνικών συμφερόντων, ευνόησε την παραοικονομία, που από το 3,4% το 1960 έφτασε στο 20% του ΑΕΠ το 1988 (Rodriguez III, 2016). Οδήγησε στον κατακερματισμό των εργαζομένων, στην ενδυνάμωση των τοπικών και εθνικών συντεχνιακών συμφερόντων, ενίσχυσε τα φαινόμενα διαφθοράς σε όλα τα επίπεδα, αποδυνάμωσε ακόμη περισσότερο τη σχέση της ηγεσίας με το λαό. Εκτός των άλλων αποδείχθηκε οικονομικά αναποτελεσματική. Δεν εξάλειψε την αιτία του προβλήματος, δηλαδή την έλλειψη ουσιαστικής δημοκρατικής συμμετοχής. Η τελευταία δεν ενισχύθηκε και άρα δεν ωθήθηκε το ενδιαφέρον και η παραγωγικότητα της εργασίας. Βέβαια, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 η γενική τάση ήταν θετική, η οικονομία αναπτυσσόταν και το βιοτικό επίπεδο του λαού ανέβηκε αισθητά. Τα προβλήματα ωστόσο παρέμεναν.

Η πολιτική της διεύρυνσης των εμπορευματικών σχέσεων είχε μεγάλη επίδραση στην κατανομή του κοινωνικού προϊόντος. Σήμαινε ότι οι αμοιβές των διευθυντικών στελεχών πρακτικά αυξήθηκαν περαιτέρω. Τα υλικά κίνητρα (ειδικά προς τα διευθυντικά στελέχη) συχνά ερμηνεύονταν ως αμοιβή πλέον της πραγματικής προσφοράς εργασίας. Γενικεύθηκε η πρακτική της παροχής ψευδών δεδομένων προς την κυβέρνηση έτσι ώστε να ιδιοποιούνται μέρος του προϊόντος και να το διοχετεύουν στη μαύρη αγορά. Αδυνάτισε ακόμη περαιτέρω ο έλεγχος τόσο από τα πάνω όσο και από τα κάτω (Ταμπλάδα 2014, 467).

Επιπλέον, κάποιες κατηγορίες εργαζομένων αμείβονταν με βάση την κερδοφορία της επιχείρησης και όχι την προσφορά της εργασίας τους, δηλαδή αμείβονταν είτε παραπάνω είτε παρακάτω από την προσφορά της εργασίας τους. Κατά συνέπεια σημειώθηκε απομάκρυνση από την αρχή “στον καθένα ανάλογα με την εργασία του”. Από την αρχή αυτή εξαιρούνταν έτσι κι αλλιώς το ολόένα διευρυνόμενο στρώμα όσων εργάζονταν στις μικρές ιδιωτικές επιχειρήσεις ή είχαν εισοδήματα από την παραοικονομία.

Η ποιοτική στροφή έγινε μετά το 1985 και κυρίως μετά το 1987, όταν η κατεύθυνση της ενίσχυσης των εμπορευματικών σχέσεων εντάθηκε και απέκτησε νέα ποιοτικά χαρακτηριστικά, που έφτασαν μέχρι την κατάργηση του σχεδιασμού. Αυτό προκάλεσε πτώση των οικονομικών δεικτών και επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου του λαού της ΕΣΣΔ. Το εθνικό εισόδημα αυξήθηκε κατά 2,3% το 1986, 1,6% το 1987, ενώ η βιομηχανική παραγωγή έπεσε από το 4,4% στο 3,8% και η αγροτική παραγωγή από το 5,3% στο 0,6%. Το 1991 το εθνικό εισόδημα μειώθηκε κατά 15%, η βιομηχανική παραγωγή κατά 7%, η αγροτική παραγωγή κατά 9%. Το 1990 το 27,6% του πληθυσμού ζούσε σε συνθήκες φτώχειας και το 1991 σε συνθήκες φτώχειας ζούσε το 31% (Rodriguez IV και V 2016).

Πρέπει πάντως να τονιστεί ότι τα οικονομικά προβλήματα της ΕΣΣΔ, ακόμη και κατά τη δεκαετία του 1980, δεν ήταν ανυπέρβητα ούτε απαιτούσαν την ανατροπή του σοσιαλιστικού συστήματος σε όφελος της καπιταλιστικής παλινόρθωσης. Οι ηγέτες των ιμπεριαλιστικών

δυνάμεων, αντίθετα με όσα η προπαγάνδα τους διακήρυσσε δημόσια, θεωρούσαν ως μεγαλύτερο κίνδυνο τις οικονομικές δυνατότητες της ΕΣΣΔ. Η Μ. Θάτσερ το εξέφρασε δημόσια το 1991 (Villar 2014, 30). Οι οικονομικές δυσκολίες μπορούσαν να αντιμετωπιστούν αλλά όχι με προσφυγή στη μετάβαση στην οικονομία της αγοράς ούτε με επιστροφή στο μη συμμετοχικό κεντρικό σχεδιασμό αλλά αντίθετα με την επαναθεμελίωση του δημοκρατικού σχεδιασμού. Στο πλαίσιο αυτό θα μπορούσε να συζητηθεί αν και σε ποιο βαθμό ήταν απαραίτητη, ανάλογα με τις συνθήκες κάθε χώρας, η χρήση κάποιων εργαλείων της αγοράς αλλά και η υπέρβαση των ανισομερειών και των παραβιάσεων της αρχής “στον καθένα ανάλογα με την εργασία του”.

Η επαναβεβαίωση του κυρίαρχου ρόλου της εργατικής τάξης ήταν η μόνη οδός που θα μπορούσε να ξεπεράσει τις όποιες δυσκολίες. Αυτό με τη σειρά του απαιτούσε μια άλλη σχέση ανάμεσα στην κομματική και κρατική ηγεσία και το λαό, βασισμένη στη διαλεκτική αλληλεπίδραση και στην επαναστατική δημοκρατία. Η επαναφορά των αρχών της ήταν παραπάνω από αναγκαία. Δηλαδή απαιτούνταν η έμπρακτη εφαρμογή των αρχών της αιρετότητας και ανακλητότητας, η προσέλκυση των εργαζομένων στις διαδικασίες και στις αποφάσεις σε όλα τα επίπεδα. Στις συνθήκες κοινωνικής δυσαρέσκειας και οικονομικών προβλημάτων απαιτούνταν ιδίως η εφαρμογή της αρχής της κατάργησης των όποιων προνομίων των κυβερνώντων. Κάτι τέτοιο θα ανατροφοδοτούσε την εμπιστοσύνη του λαού προς τα κυβερνώντα κόμματα.

Ωστόσο αυτή η διέξοδος δεν ακολουθήθηκε επειδή οι ηγεσίες, στην πλειοψηφία τους τουλάχιστον, λόγω της κοινωνικής τους θέσης, που οριοθετούνταν από τα οικονομικά και πολιτικά προνόμια, αδυνατούσαν αντικειμενικά να χαράξουν μια τέτοια διέξοδο. Προτίμησαν την έξοδο προς την καπιταλιστική παλινόρθωση διασφαλίζοντας για τον εαυτό τους μια κυρίαρχη θέση στην οικονομία και στην πολιτική. Κάποιες μειοψηφίες, ταλαντεύονταν χωρίς να μπορέσουν να βρουν σύνδεση με το λαό και να χαράξουν ένα επαναστατικό σχέδιο.

Κάποια πορίσματα

Επαναστατική δημοκρατία και κατανομή του κοινωνικού πλούτου

Η δημοκρατική συμμετοχή των εργαζομένων είναι αναγκαία και στο στάδιο της κατανομής του παραγόμενου κοινωνικού πλούτου. Στη σοσιαλιστική κοινωνία γίνεται προσπάθεια να εφαρμοστεί η αρχή “στον καθένα ανάλογα με την εργασία του”. Πώς όμως γίνεται η μέτρηση, αξιολόγηση και αποτίμηση της εργασίας; Και κυρίως ποιος την υπολογίζει σε μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης όπου δεν κυριαρχεί η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής; Ο υπολογισμός της εργατικής δύναμης που ξόδεψε κάθε εργαζόμενος είναι ένα σύνθετο επιστημονικό και πολιτικό ζήτημα. Τα πορίσματα διάφορων επιστημών και η κοινωνική εμπειρία μπορούν να

υποδείξουν τρόπους για τον υπολογισμό της μιας ή της άλλης εργασίας. Τα συμπεράσματα όμως της επιστήμης και της εμπειρίας μπορούν να διαφέρουν στις εκτιμήσεις τους. Ο υπολογισμός δεν είναι μόνο τεχνικό ζήτημα αλλά και κοινωνικο-πολιτική απόφαση.

Κατά συνέπεια η ίδια η κοινωνία πρέπει να έχει τον τελικό και αποφασιστικό λόγο για τα κριτήρια που υιοθετούνται. Επομένως ο ρόλος της δημοκρατίας είναι κι εδώ καθοριστικός. Πώς θα αποτιμηθεί από την κοινωνία μια ώρα εργασίας του εκπαιδευτικού και πώς ενός προγραμματιστή, πώς ενός ανθρακωρύχου και πώς ενός κλητήρα; Ποια είναι η μέση ποσότητα και ποιότητα εργασίας που πρέπει να παρέχεται σε κάθε επαγγελματική κατηγορία; Οι ίδιοι οι εργαζόμενοι μέσα από τους δημοκρατικούς τους θεσμούς μπορούν να καθορίσουν τα σχετικά κριτήρια.

Ο καθορισμός του πλάνου παραγωγής σε εθνικό, κλαδικό, επιχειρησιακό, ατομικό επίπεδο είναι απόφαση της κοινωνίας, που πρέπει να λαμβάνεται με ουσιαστικές δημοκρατικές διαδικασίες. Ο έλεγχος υλοποίησης των αποφάσεων αυτών πρέπει επίσης να πραγματοποιείται μέσω των δημοκρατικών θεσμών και να είναι διαφανής και πολύπλευρος, από τα πάνω και από τα κάτω (Guevara 2006, 147). Όπως σημείωνε ο Γκεβάρα, *«Διότι ένα φιλόδοξο αναπτυξιακό σχέδιο, που προσπαθεί να θέσει σε εντατική λειτουργία το σύνολο των δυνάμεων του λαού, δεν μπορεί να είναι διαχωρισμένο από αυτόν. Πρέπει να το φτιάχνουμε όλοι μαζί, έτσι ώστε όλος ο κόσμος να το κατανοεί, όλος ο κόσμος να συλλαμβάνει την ουσία του και έτσι όλος ο κόσμος να βοηθήσει να βγει η δουλειά»* (Τσε Γκεβάρα 2004, 92).

Οι εργαζόμενοι μπορεί και πρέπει να αποφασίζουν μέσα από τους δημοκρατικούς τους θεσμούς για τις βασικές αρχές της μισθολογικής πολιτικής, όπως για παράδειγμα για την ψαλίδα των μισθών: θα είναι δηλαδή η σχέση κατώτατου και ανώτατου μισθού 1:2, 1:4, 1:10 ή περισσότερο, ποιες επαγγελματικές κατηγορίες θα βρίσκονται στη βάση και ποιες στην κορυφή της μισθολογικής ψαλίδας; Για όλα αυτά απαιτείται φυσικά ανοιχτός διάλογος, γνώση, πληροφόρηση. Γι' αυτό, για παράδειγμα, ο Λένιν υποστήριζε ότι ο τύπος στη σοσιαλιστική κοινωνία *“θα βάζει στην κρίση των μαζών ακριβώς τα ζητήματα της καθημερινής οικονομικής ζωής και θα τις βοηθάει να τα μελετούν σοβαρά”* (Λένιν τ. 36, 191).

Εννοείται ότι η κοινωνία δεν χρειάζεται και δεν πρέπει να αποφασίζει για κάθε λεπτομέρεια (Μαντέλ 2003, 8 επ.). Είναι όμως απολύτως αναγκαίο να υιοθετούνται οι γενικές αρχές σε πανεθνικό επίπεδο. Αυτές στη συνέχεια μπορούν να εξειδικεύονται από τα επιμέρους κλαδικά και τοπικά όργανα της δημοκρατικά οργανωμένης εξουσίας των εργαζομένων.

Η αποτίμηση των συνθηκών εργασίας και η μέτρηση της προσφοράς εργασίας σε διαφορετικές μονάδες εντός του ίδιου κλάδου της οικονομίας μπορεί να αποτελεί αντικείμενο συλλογικής, δημοκρατικής απόφασης των αντίστοιχων κλαδικών οργάνων της σοσιαλιστικής εξουσίας. Το ίδιο ισχύει και για τη μέτρηση της εργασίας που παρέχει ο κάθε συγκεκριμένος εργαζόμενος. Αυτό δεν μπορεί να γίνεται αυθαίρετα, ούτε μόνο με βάση τις ώρες που εργάστηκε,

αλλά με βάση τα γενικά ή ειδικά θεσπισμένα κοινωνικά κριτήρια και κανόνες. Στην εξειδίκευση των κριτηρίων και των κανόνων αυτών και στην προσμέτρηση της εργασίας των εργαζομένων, οι θεσμοί της εργατικής δημοκρατίας πρέπει να έχουν τον αποφασιστικό λόγο.

Εννοείται πως στο πλαίσιο της αναγκαίας εργασιακής πειθαρχίας η μέτρηση αυτή πραγματοποιείται από τον προϊστάμενο ή τον διευθυντή αλλά βάσει των δημοκρατικά καθορισμένων κριτηρίων από την κοινωνία. Επιπλέον, σε περίπτωση τυχόν αυθαιρεσίας των διευθυντικών στελεχών δεν μπορεί παρά να κρίνουν σε δεύτερο βαθμό ειδικοί συλλογικοί θεσμοί.

Εν κατακλείδι, η ιστορική εμπειρία έδειξε ότι η ομαλή, ουσιαστική λειτουργία των πολυεπίπεδων θεσμών της επαναστατικής δημοκρατίας είναι απολύτως αναγκαία. Ο λαός μέσω του σχεδιασμού και της υποκειμενικής εκτίμησης των αντικειμενικών δεδομένων πρέπει να:

1. καθορίζει το σκοπό και τους επιμέρους στόχους της οικονομικής ανάπτυξης
2. καθορίζει τις εκάστοτε αναλογίες (μέσα παραγωγής προς μέσα κατανάλωσης κλπ.)
3. επιλέγει τα μέσα της ανάπτυξης (είδος τεχνολογιών, χωροταξικές παράμετροι και κάθε φορά αξιολόγησή τους ως προς την περιβαλλοντική, οικονομική και κοινωνική αποτελεσματικότητα)
4. καθορίζει και αξιολογεί τα κριτήρια με τα οποία κατανέμονται τα μέσα κατανάλωσης
5. ορίζει το ρυθμό και τον τρόπο εξάλειψης των εμπορευματικών σχέσεων.

Βιβλιογραφία

- A. Βλάχου – Π. Μαυροκέφαλος, *Ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της Κίνας*, Αθήνα, εκδ. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1989
- A. Ζντάνοφ, «Εισήγηση στην Ολομέλεια της ΚΕ του ΠΚΚ (μπ), 29/2/1937», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 4/2008
- Δ. Καλτσώνης, *Ο Τσε για το κράτος και την επανάσταση*, Αθήνα, εκδ. Τόπος, 2012
- Δ. Καλτσώνης, *Το κράτος στην Κίνα (1919-1949)*, Αθήνα, εκδ. Τόπος, 2019
- Ε. Καρντέλι, Σ. Ζούκιν, Μ. Μάρκοβιτς, *Γιουγκοσλαβική αυτοδιαχείριση*, Αθήνα, εκδ. Ανδρομέδα, 1981
- Β.Ι.Λένιν, *Άπαντα*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Ε. Μαντέλ, *Εξουσία και χρήμα (μαρξιστική θεωρία της γραφειοκρατίας)*, Αθήνα, εκδ. Πρωτοποριακή βιβλιοθήκη, 1994
- Ε. Μαντέλ, *Στην υπεράσπιση του σοσιαλιστικού σχεδιασμού*, Αθήνα, εκδ. εργατική πάλη, 2003
- Μ. Μάρκοβιτς, *Αυτοδιαχείριση*, Αθήνα, εκδ. Επίκουρος, 1975
- Β. Μολότοφ, *Προς την Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΣΕ (1965)*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 2024
- Σ. Μπετελέμ, *Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ*, τ. 1, 2 (1923-1930), Αθήνα, εκδ. Κέδρος, 1974
- Γ. Πολυμερίδης, *Επιστημονικός σοσιαλισμός: κριτική στους επικριτές του*, Αθήνα, εκδ. Εντός, 2011
- Ι. Ραμονέ, *Εκατό ώρες με τον Φιντέλ (βιογραφία σε δύο φωνές)*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2007
- Κ. Ταμπλάδα, *Τσε Γκεβάρα: η πολιτική οικονομία της οικοδόμησης του σοσιαλισμού*, Αθήνα, εκδ. Διεθνές βήμα, 2014
- Ο Τσε Γκεβάρα μιλάει στους νέους*, Αθήνα, εκδ. Διεθνές Βήμα, 2004
- Μ. Miaille, *Το κράτος του δικαίου (εισαγωγή στην κριτική του συνταγματικού δικαίου)*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Παρατηρητής, 1983
- F. Alvarez Tabio, *Comentarios a la Constitucion Socialista*, La Habana, Editorial de Ciencias Sociales, 1985
- J. Bellon, *Το Σοβιετικό δίκαιο*, Αθήνα, εκδ. Ζαχαρόπουλος, 1966
- T. Borge, *Un grano de maiz (Entrevista concedida por Fidel Castro a Tomas Borge, 1992)*, ed. «El perro y la rana», Caracas, 2011
- E. Che Guevara, *Apuntes críticos a la Economía Política*, Melbourne – New York, Ocean Press, 2006
- P. Para, “Por que cayo el socialismo en Europa? Por que no cayo Cuba?”, 9/9/2015, www.cubadebate.cu

J.L. Rodriguez, La desaparicion de la URSS 25 anos despues: Algunas reflexiones (I-V)», *Cubadebate.cu*, 16/5/2016

P. Trollet, *La Chine et son économie*, Paris, Armand Colin, 1981

O.J. Villar Barroso, «El papel de la politica en el hundimiento sovietico», *Temas*, n. 78:25-32, 2014